

Dzieje biurokracji na ziemiach polskich
tom II

Henryk Bałabuch
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

**Obercenzorzy.
Naczelnicy Głównego Urzędu ds. Druku za rządów Aleksandra II
w świetle wspomnień**

Powyższy tytuł wymaga pewnego komentarza. Nazwa „obercenzorzy” w odniesieniu stanowiska naczelnika Głównego Urzędu do spraw Druku¹ (dalej: GUdsD) oczywiście nie występowała oficjalnie w Rosji ostatnich trzech carów. Ewentualne skojarzenia z istniejącym wszak wówczas „oberprokuratorem św. Synodu”, ponieważ oddają dość istotne cechy systemu panującego ówczesnie w rosyjskiej samodzielną rzeczywistości².

W niniejszym tekście uwaga została skoncentrowana przede wszystkim na ukazaniu wybranych kontekstów związanych z realiami funkcjonowania biurokracji carskiej Rosji poprzez pryzmat charakterystyki osób sprawujących eksponowane stanowisko w elicie ówczesnej władzy jakim był naczelnik GUdsD, instytucji uosobionej w potocznej opinii z cenzurą. Optyka w jakiej zostali oni tutaj ukazani jest o tyle szczególna, że oparta o ówczesne legalne publikacje, tj. ukazujące się za zgodą cenzury. Świadomie pominięto czy to pozycje ukazujące się poza granicami Rosji, czy wszelkie publikacje nielegalne, jak również materiały które zostały opublikowane dopiero po 1917 r. Tym samym wyłaniający się z tych materiałów wizerunek naczelników GUdsD był wizerunkiem w pełni akceptowalnym przez samą cenzurę do-

¹ Nazwa rosyjska (*Главное Управление по делам печати*) w literaturze polskiej nie ma powszechnie przyjętego tłumaczenia. Spotykane jeszcze w okresie zaborów określenia : Zarząd (Komitet lub Urząd) do spraw Prasy (Cenzury lub Druku) po części translatorsko ułomnie oddają jedynie różne aspekty pojęcia *печать*.

² Tak jak Świętobliwy Synod nie był instytucją zajmującą się jedynie sprawami *stricto* religijnymi, ale również pełnił ważną rolę wśród innych organów państwa rosyjskiego, konstytuującą niejako ideowe oblicze caratu, tak też i GUdsD po reformie 1865 r. przestał być li tylko instytucją cenzuralną, a przybrał postać z jednej strony instytucji reglamentującej rosyjski rynek wydawniczy, z drugiej zaś – co niejednokrotnie było ważniejsze – agendy rządowej dbającej, nadzorującej i kształtującej duchowe życie społeczeństwa rosyjskiego, nie tylko w sferze politycznej, lecz także obyczajowej etc.

puszczającą do oficjalnego obiegu czytelniczego teksty zawierające informacje zarówno o swych zwierzchnikach, stosunkach wewnętrznych w tejże instytucji etc.

Dotychczasowa literatura poświęcona GUdsD daleka jest od pełnego nakreślenia zarówno dziejów tejże instytucji, jak też przybliżenia sylwetek osób nią kierujących, jakkolwiek szczególnie w ostatnich latach, można dostrzec znaczący postęp badań nad funkcjonowaniem instytucji cenzury w Rosji³. Ze względu na rozległość tej problematyki uwaga została skoncentrowana jedynie na okresie panowania Aleksandra II, tj. na latach od wprowadzenia nowej ustawy prasowej powołującej do życia GUdsD w 1865 r.

Artykuł niniejszy dzieli się na trzy części :

- 1) uwagi o charakterze źródłowym dotyczące specyfiki wykorzystanych źródeł,
- 2) krótki zarys historii GUdsD – genezy, struktury, funkcjonowania,
- 3) zarys sylwetek naczelników GUdsD wyłaniający się z legalnych źródeł.

Charakterystyka urzędników, zarówno ich umocowania w aparacie władzy, zakresu ich kompetencji, działalności, jak i osobowości, może być dokonywana na kilka sposobów. Naturalnym oglądem jest zazwyczaj odnoszenie ich do podstaw prawnych określających zakres ich działań, procedur tworzących zręby prawne i instytucjonalne specyficzne dla każdej instytucji. Rządziej spotyka się spojrzenie na urzędników z perspektywy osób zewnętrznych, nie tylko pententów tychże instytucji, ale też osób całkowicie postronnych, np. urzędników innych, równoległych instytucji. Wreszcie – a jest to spojrzenie wykorzystane w niniejszym tekście – za podstawę w oglądzie pracy biurokracji mogą służyć uwagi samych cenzorów opisujących relacje wewnątrz instytucji, oceniających współpracowników, zarówno podwładnych, jak i przełożonych.

Podstawą źródłową wykorzystaną do zaprezentowania w niniejszym tekście sylwetek naczelników GUdsP są materiały szczególnego rodzaju. Stanowią je bowiem różnego rodzaju teksty opublikowane oficjalnie, w legalnych wydawnictwach ukazujących się w carskiej Rosji. Fakt, nie były to wydawnictwa masowe, popularne. Tzw. „tołstye żurnaly” takie jak „Русская Старина”, „Русский Архив”, „Вестник Европы”, „Исторический Вестник”, zarówno ze względu na wąski krąg odbior-

³ Literatura na temat uwarunkowań i funkcjonowania tej głównej instytucji cenzury carskiej powstawała jeszcze przed rewolucją 1905 r., by wymienić np. : М.К. Лемке, *Эпоха цензурных реформ 1859-1865 годов*, Sankt Petersburg 1904. Z późniejszych prac źródłowy charakter zachowała aktualna do dziś praca : Л. И. Полянская, *Архивный фонд Главного управления по делам печати : Обзор*, „Литературное Наследство” t. 22/24 (1935), s. 603-634; В. Г. Чернуха, *Главное Управление по делам печати в 1865-1881 гг.*, [w] *Книжное дело в России во второй половине XIX – начала XX века*, wyd. 6-te, Sankt Petersburg 1992, s. 20-40; Н. А. Гриченко, Н. Г. Патрушева, *Центральные учреждения цензурного ведомства (1804-1917)*, [w] *Книжное дело в России в XIX – начале XX века. Сборник научных трудов*. Вып. 14. Sankt Petersburg 2008, s. 185-302.

Ponadto cenną pozycją jest wznowienie klasycznej prasy: А.В. Мезьр, *Словарь русских цензоров. Материалы к библиографии по истории русской цензуры*, Moskwa 2000, do której dołączono obszerną bibliografię najważniejszych pozycji przedmiotu.

ców, cenę, charakter merytoryczny zawartości nie docierały do szerokich kręgów odbiorców. Pośród materiałów jakie publikowane były na łamach tychże wydawnictw znajdowały się zarówno wspomnienia samych naczelników GUdsD (np. Szerbinina, opublikowane jeszcze za jego życia, w 1876 r.⁴), czy zapiski z dzienników słynnych cenzorów, np. Nikitienki⁵. Ponadto wykorzystano opublikowaną korespondencję tak znaczących postaci politycznej sceny rosyjskiej jak: P.A. Wałujew⁶, K.P. Pobiedonoscew⁷, M.N. Katkow⁸, czy wielu innych wybitnych postaci tego okresu. Wreszcie warte odnotowania są różne materiały pióra ówczesnych pisarzy, dziennikarzy, wydawców, czy osób postronnych wobec działalności wydawniczej drukowane. Jak wspomniano podstawowym kryterium wyróżniającym te teksty było ich opublikowanie w wydawnictwach legalnych z aprobatą ówczesnych władz cenzuralnych.

Oczywiście ówczesny czytelnik mógł również czerpać podstawowe informacje biograficzne o naczelnikach z pozycji o charakterze encyklopedycznym i słownikowym⁹. Tu zwracały uwagę nie tylko przypadki zamieszczenia biogramu naczelników cenzury, ale także – w niektórych szczególnie interesujących przypadkach – jego brak – o czym w dalszej części. Charakterystyczne, że wszystkie te materiały zostały opublikowane w legalnych wydawnictwach, a więc w cieniu istniejących ówczesnie instytucji cenzury carskiej. Fakt, iż większość „tołstych żurnalów” zwolniona była z cenzury wstępnej, nie zmieniał faktu, że zarówno publikujący swoje teksty, jak też redakcje musiały się liczyć z ówczesnymi władzami¹⁰. Niektóre z wykorzystanych

⁴ [М.П. Щербинин], *Воспоминания М. П. Щербинина*, „Русский Архив” t. 14 (1876), ks. 3, s. 285-313.

⁵ А.В. Никитенко, *Моя повесть о самом себе и о том „чему свидетель в жизни был”*. *Записки и Дневник (1804-1877 гг.)*, t. 1-2, Sankt Petersburg 1904-1905. Inne słynne pamiętniki naczelników czy cenzorów np. najdłużej urzędującego naczelnika GUdsD Fieoktistowa opublikowane zostały już po rewolucji, a ich wagę i znaczenie dla badania historii Rosji w 2 połowie XIX wieku podkreślał fakt, że doczekały się one reedycji na *Zachodzie*: Е.М. Феоктистов, *Воспоминания за кулисами политики и литературы 1848-1896*, Leningrad 1929; przedruk: Cambridge 1975.

⁶ *Дневник графа П.А. Валюева 1847-1860*, „Русская Старина”, 1891, № 10, октябрь, s. 149 i n.

⁷ *Письма К. Победоносцева к Е.М. Феоктистеву*, [w] „Литературное наследство”, t. 22-24, 1935, s. 497-560.

⁸ М.Н. Катков и граф П.А. Валюев в их переписке, „Русская Старина”, 1915, № 9, сентябрь, s. 405-408 i n.

⁹ Dla niniejszego ujęcia - tj. wykorzystującego publikacje sprzed 1917 r. - najbardziej przydatne okazały się: *Русский биографический словарь*; wyd. pod nadzorem prezesa Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego А.А. Половцева, Sankt Petersburg-Moskwa 1896-1918, t. 1-25. [dalej: РСБ]; *Энциклопеди эский словарь*; wyd. Brockhaus i Efron, Sankt Petersburg 1890-1904, t. 1-41a (ks. 1-82), uzup. 1905-1907, t. 1-2 (ks. 1-4). [dalej: *Брокгауз*]; С.А. Венгеров, *Критико-библиографический словарь русских писателей и ученых от начала русской образованности до наших дней*, Sankt Petersburg 1889-1904, t. 1-6; [dalej: *Венгеров*].

¹⁰ Nie wchodząc w szczegóły, warto jedynie wspomnieć o różnicy sytuacji w jakiej znajdowały się wydawnictwa przed 1905 r. i po nim, jako daty oddzielającej dwie jakże różne epoki w państwie carów, podobnie jak rok 1914 przyniósł wprowadzenie reguł cenzury wojennej. Daty te określały formalne granice prawne wolności słowa w Rosji. Niezależnie od tego sytuacja „tołstych żurnalów” była wyjątkowa jeśli uwzględnić uwarunkowania cenzuralne. Dotyczyło to kwestii odmiennego - od tradycyjnego - spojrzenia na sprawę związane z kontrolą tych wydawnictw: częstokroć przy analizie tekstów wydawanych legalnie, znacznie ważniejsze od treści inkryminowanych, nie dopuszczonych do druku, były teksty, które albo uzy-

źródeł opublikowane zostały jeszcze przed 1905 r., a więc w konsekwencji z licznym opuszczeniami, wynikającymi z ówczesnych obostrzeń cenzuralnych. Później wiele z nich doczekało się pełniejszych wydań¹¹. Niemniej dla spojrzenia na naczelników GUdsD oczami ówczesnych czytelników naturalne było wykorzystanie tych wcześniejszych edycji. Wiele z tych wydawnictw nie dostarcza łatwego materiału do interpretacji. Powstawały wszak w konkretnej rzeczywistości, gdy teksty pisane były często językiem ezopowym zrozumiałym jedynie dla wąskiego kręgu publiczności doskonale odczytującej różne „smaczki” i niuansy. Wiele z zawartych w nich aluzji trudno obecnie odszyfrować i nadać im właściwe wymiary¹².

Jako szczególnie charakterystyczne dla klimatu w jakim ukazywały się te publikacje można przytoczyć dwie wzmianki odredakcyjne: jedną zamieszczoną w „Sowremienniku” w 1865 r.¹³, a więc już po wprowadzeniu ustawy z 6 kwietnia 1865 r.¹⁴, oraz drugą zamieszczoną w „Russkoj Starinie” w marcu 1882 r.¹⁵ w początkach panowania cara Aleksandra III, w okresie odwrotu od liberalnego kursu przerwane go carobójstwem. Ukazywały one dość istotne cechy określające warunki w jakich redakcje publikowały na swych łamach wszelkie teksty poświęcone cenzurze. Z jednej strony działalność wydawnicza odbywała się w ramach odwilży posesawostpolskiej, czego wyrazem była nowa ustawa z 6 kwietnia 1865 r., z drugiej odzwierciedlały dość istotny ferment jaki istniał w ówczesnej Rosji – nie tylko na płaszczyźnie literackiej, czy szerzej wydawniczej, ale obejmujący wszystkie sfery życia społeczeństwa rosyjskiego.

Oba te teksty można uznać za swoistą wykładnię ilustrującą postawy prasy wobec tekstów poświęconych sprawom cenzury – dawnej i bieżącej – a drukowanych na łamach legalnych pism epoki Aleksandra II po wprowadzeniu wspomnianej ustawy. Oczywiście lata 1865–1881 nie były jednolite, jeśli chodzi o stosunek władz to

skąły aprobatę ze strony władz, albo też nie spowodowały oczekiwanych represji. Oczywiście wyświetlenie tego typu przypadków nastręcza znacznie poważniejszych trudności badawczych, niż pozostawiające jakiś ślad zwykłe ingerencje cenzorskie.

¹¹ Tak np. wspomniane słynne dzienniki cenzora Nikitenki opublikowane początkowo na łamach „Russkoj Stariny” a następnie w latach 1904-1905 w dwóch tomach, zostały wydane w pełnej wersji w Moskwie w latach 1955-1957.

¹² Takie cechy posiadała np. praca: П.К. Мартянов, *Цвет нашей интеллигенции. Словарь-альбом русских деятелей XIX столетия*, Sankt Petersburg 1893. Autor zamieścił krótkie ironiczne wierszyki poświęcone m.in. naczelnikom GUdsD (m.in. Szczerbininowi, Łonginowowi, Abazie, Wiazemskiemu, Feoktistowowi), oraz niektórym cenzorom doskonale znanym ówczesnej publiczności (m.in. W.J. Fuksowi, Nikitenko). Szczególnie zastanawiać w tym zestawie musiały strofy poświęcone ówczesnie urzędującemu naczelnikowi GUdsD Feoktistowowi. Było to o tyle znamienne, że biogramu tego najdłużej urzędującego naczelnika GUdsD nie umieszczono w żadnym z ówczesnych słowników biograficznych czy encyklopedii.

¹³ [Nota od redakcji s. 217-218 poprzedzająca art.:] С. Н. Глинка, *Мое цензorstво (Записки Сергея Николаевича Глинки)*, „Современник” t. 90 (1865), nr 9, s. 217-231.

¹⁴ Wszystkie daty według starego stylu.

¹⁵ Г. К. Градовский, *Из истории русской печати. Матерялы и заметки*, „Русская Старина”, 1882, nr 2, феврал, s. 491-510.

wydawnictw, a tym samym do wolności słowa, jednak tworzyły w miarę spójny, zamknięty przedział czasowy.

Pierwsza z tych odredakcyjnych wzmianek ukazała się w wrześniu 1865 r., a więc w początkowym okresie wprowadzania w życie nowej ustawy prasowej. Z jednej strony była ona przejawem wcześniejszej liberalnej polityki władz carskich wobec wydawnictw – trwającej od początku lat 60. XIX w. Redakcja poprzedziła tekst Glinki uwagami, sugerującymi, że jego wspomnienia o cenzurze mikołajewskiej mogą zaintrygować czytelników, gdyż ukazywały w interesującym świetle niektóre cechy społeczeństwa rosyjskiego, które mimo 40-letniej perspektywy wciąż nie straciły na znaczeniu¹⁶. Oczywiście była to epoka języka ezopowego, stąd wyłącznie od bystrości czytelników zależało jak opisy sytuacji cenzuralnej rzeczywistości z początków panowania Mikołaja I odniosą do epoki rządów Aleksandra II. Już sam fakt, iż o kwestiach dotyczących cenzury – nawet tej minionej – można było pisać otwarcie w legalnych wydawnictwach, stanowił znaczący przełom w państwie carów. Abstrahując od wartości źródłowej publikowania tego typu wspomnień – jak w/w S.N. Glinki¹⁷ – dawało to możliwości wejścia w kulisy funkcjonowania carskiej machiny biurokratycznej co było wysoce znaczące. Mogło to wszak prowadzić do demystyfikacji (czy banalizacji) swoistego etosu – jaki zarówno władze, jak i drobni urzędnicy – starali się kreować wokół reprezentowanych przez nich instytucji. Samo ukazanie mechanizmów funkcjonowania aparatu urzędniczego, meandrów i okoliczności podejmowania decyzji, stosunku do obowiązujących przepisów, wewnętrznych tarć i rozgrywek na różnych szczeblach władzy było znaczące jak na warunki istniejące w carskiej Rosji.

O ile pierwszy ze wspomnianych tekstów odredakcyjnych odnosił się do publikowania tekstów z przed-aleksandryjskiej epoki, to redakcja „Russkoj Stariny” w 1882 r. poruszyła sprawę publikacji materiałów poświęconych bieżącej działalności cenzury¹⁸.

¹⁶ [tekst odredakcyjny, b.t., b.a.] - С. Н. Глинка, *Мое цензорство...*, dz. cyt., s. 217-218.

¹⁷ Glinka w swoim tekście omawia różne aspekty funkcjonowania i społeczne konsekwencje trzech pierwszych ustaw cenzuralnych w Rosji z lat, 1803, 1828 i 1830 r.

¹⁸ „Na łamach «Russkoj Stariny» zawsze znajdowały się materiały służące badaniu tych warunków, w których występowała w naszej ojczyźnie umysłowa działalność, zajmująca niepoślednie miejsce w rozwoju każdego narodu. (...) Większość tych materiałów, co oczywiste, odnosiła się do okresu Rosji sprzed reformy, kiedy nad umysłową sferą życia całkowicie panowała policyjno-biurokratyczna opieka, pod postacią cenzury uprzedniej. Materiały takie dawały pojęcie o tym, jakie następstwa przynosiła ta opieka rosyjskiej literaturze, wyjaśniały, co podlegało prześladowaniu i było oceniane jako wredne w obszarze myśli i dlatego państwo, społeczeństwo i poszczególne osoby chroniły tą drogą przed oddziaływaniem «przewrotnych idei» lub «kłamliwych». (...) Ten okres, jak wiadomo, dożywa swoich dni, o czym można wywnioskować z tego, że praktyka dopuściła liczne odstępstwa od prawa z 6 kwietnia 1865 r., tak z korzyścią dla prasy, jak też w ograniczającym sensie, a w 1880 r. sam rząd postawił pytanie o konieczności przeglądu prawa o prasie. W niektórych wydawnictwach już pojawiły się materiały, mogące wyjaśnić jakie konkretnie usługi okazały te wewnętrzne warunki prasy państwu, społeczeństwu, rosyjskiej literaturze i w ogóle warunkom rozwoju umysłowego Rosji. W liczbie szczególnie cennych materiałów tego typu należy odnieść kierującego gazetą «Ruś» (w listopadzie i grudniu 1881 r.) «proces sądowy» o zakazie wydawania pisma «Moskwa» wychodzącego pod redakcją N. S. Aksakowa” – [tekst odredakcyjny, b.t., b.a.] - Г. К. Градовский, *Из истории русской печати*, dz. cyt., s. 491-492.

Można wyróżnić kilka kategorii źródłowych materiałów pamiętnikarskich, ze względu na ich autorów:

- 1) cenzorów, w tym wspomnienia samych naczelników, ich korespondencja (od, lub do nich), wspomnienia innych cenzorów;
- 2) przedstawicieli władzy, dające inny obraz cenzury, niejako od wewnątrz. Tu można wyróżnić różne optyki: z punktu widzenia przedstawicieli instytucji nadrzędnych wobec cenzury; ogląd osób z innych instytucji; wreszcie spojrzenia na cenzurę przez osoby postronne z kręgów ówczesnych elit rządzących;
- 3) osób cenzurowanych: - pisarzy, dziennikarzy, „ludzi pióra”,
- wydawców, edytorów (traktujących wydawnictwa jako źródło dochodu);
- 4) „cywili” - ludzi całkowicie postronnych nie związanych z bezpośrednią czy bieżącą działalnością aparatu władzy. Wśród tych ostatnich można wyróżnić różne grupy:
 - osoby związane z elitą ówczesnej władzy,
 - ludzi nauki,
 - inteligencję, wolne zawody,

Oczywiście powyższe refleksje odnoszące się do szczególnego sposobu postrzegania źródeł wykorzystanych w niniejszym tekście mają jedynie charakter uwag wstępnych i dalekie są od pełnego ujęcia tego zagadnienia.

W dalszej kolejności warto podać podstawowe informacje dotyczące centralnej instytucji cenzury w Rosji jaką był GUdsD.

GUdsD powstał na mocy ukazu z 6 kwietnia 1865 r.¹⁹ Było to naturalną konsekwencją reformy systemu prasowego, której wspomniany ukaz stanowił fundamentalną część. Mimo późniejszych licznych zapowiedzi dalszego kontynuowania działań reformatorskich, system stworzony w 1865 r. przetrwał aż do rewolucji 1917 r. Tym samym główna instytucja, czyli GUdsD również pozostała niezmienną, pomimo zmian jakie zaszły wskutek rewolucji 1905 r.²⁰ Ustawa prasowa z 1865 r. jednoznacznie określała rolę Głównego Urzędu ds. Druku. Już w art. 1 stwierdzono, że „Zarząd sprawami cenzury i prasy w ogóle, w obrębie Cesarstwa i guberni Królestwa Polskiego koncentruje się w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, pod zwierzchnią kontrolą ministra, w Głównym Urzędzie do spraw Druku”²¹. Tak silne akcentowanie roli ministra spraw wewnętrznych, podkreślanie jego zwierzchnictwa i funkcji kontrolnych nie tylko świadczyło o umocowaniu instytucji cenzury w systemie władz carskich, ale także wyznaczało dość ograniczony zakres swobody i niez-

¹⁹ Szczegółowo okoliczności związane z ówczesnymi reformami i genezą GUdsD przedstawił w swojej pracy М.К. Лемке, *Эпоха цензурных, dz. cyt.*

²⁰ Czyli przede wszystkim rozszerzeniu systemu cenzury represyjnej, przy ograniczeniu systemu cenzury prewencyjnej.

²¹ *Prawo prasowe w Cesarstwie Rosyjskim obowiązujące. Ustawa o cenzurze i prasie (Wydanie nieurzędowe, w przekładzie dosłownym z wydania urzędowego z roku 1890), [w:] Podręcznik księgarski. Przewodnik praktyczny dla wydawców, księgarzy, pomocników i praktykantów księgarskich na podstawie swoich i obcych źródeł opracowany pod red. Teodora Paprockiego, Warszawa 1896, s. 453.*

leżności tejże instytucji. Osobie naczelnika GUdsD poświęcone zostały artykuły tejże ustawy od 17 do 20. Określały on jedynie w ogólnych zarysach główne cele stawiane przed naczelnikiem²². Zwracał uwagę fakt, że wobec naczelnika nie postawiono wprost żadnych wymagań dotyczących realizacji polityki państwowej. Było to oczywiście zrozumiałe samo przez się, ale z drugiej strony rodziło przypuszczenie, że ustawodawca pozostawiał tym samym spory margines dla ręcznego sterowania bieżącą działalnością i dostosowywania jej do konkretnych sytuacji i oczekiwań władz. A może tak ogólnikowe zapisy wynikały z niemożności precyzyjnych, jednoznacznych zapisów w tak delikatnym obszarze jakim była kontrola słowa drukowanego. Zastosowana w art. 17 wzmianka nakładająca na naczelnika GUdsD konieczność troski o przestrzeganie wykonywania ustawy na równi z obroną praw osób prywatnych wskazywała na szlachetne intencje ustawodawcy, co było w praktyce trudne do realizacji w samodzielnym państwie carów.

Bardziej szczegółowo kwestie związane z funkcjonowaniem Głównego Urzędu do spraw Druku określone zostały w wydanym tego samego dnia 6 kwietnia 1865 r. rozporządzeniu Rady Państwa²³. W części pierwszej, w artykułach 1-9 tegoż rozporządzenia doprecyzowano strukturę i zakres obowiązków GUdsD²⁴.

Dalsze szczegółowe wytyczne określające działalność GUdsD przyniosła instrukcja wydana 26 sierpnia 1865 r. przez ministra spraw wewnętrznych²⁵. A więc

²² I tak art. 17 mówił: „Prezes [Naczelnik] Komitetu Cenzury czuwa nad pomyślnym biegiem spraw cenzury, stosownie do ustanowionego z góry, za zgodą Komitetu, porządku; przyjmuje i rozstrzyga skargi autorów oraz wydawców na cenzorów; stara się doprowadzić ich do jednolitej zgody w razie różności poglądów, z tem jednak zastrzeżeniem, żeby z tego powodu nie nastąpiły bądź braki w wykonaniu Ustawy, bądź ograniczenie praw osoby prywatnej” – tamże, s. 456. Kolejny art. 18 określał pozycję naczelnika w wewnętrznej strukturze urzędu: Naczelnik Urzędu „zarządza w nim wszelkie rozporządzenia wewnętrzne, ustanawia wewnętrzne porządki kancelaryjne stosownie do przyjętych ogólnie przepisów, nie wprowadzając pod żadnym pozorem form zbytecznych i nie rozszerzając pisaniny; czuwa też, aby rękopisy zwracane były autorom w krótkim czasie i nie następowała zwłoka w wydawaniu biletów z zezwoleniem na puszczanie w świat publikacji” - tamże. W artykule 19 stwierdzano, że Naczelnik „w szczególności winien mieć staranie, ażeby Zarząd Główny do spraw prasowych nie był obciążany przedstawieniami małej wagi lub żądaniem decyzji w wypadkach, w których zadecydowanie nie wykracza z granic władzy Komitetu; lecz winien komunikować mu niezwłocznie wątpliwości ważne i te okoliczności, które zasługują na uwagę władzy” – tamże, s. 457.

²³ Полное Собрание Законов Российской Империи, с. 2, т. 40, № 41 990.

²⁴ I tak w art. 1 stwierdzano, że GUdsD składa się z naczelnika GUdsD i Rady tegoż urzędu. W art. 2 wskazano, iż w Głównym Urzędzie miały funkcjonować trzy wewnętrzne struktury administracyjne: kancelaria Urzędu, oddzielni cenzorzy utworów dramatycznych, oraz urzędnicy do zadań specjalnych. Art. 3 określał procedurę wyznaczania i odwoływania naczelnika: odbywało się to na mocy ukazu Senatu Rządzącego na wniosek ministra spraw wewnętrznych. W art. 4 podano skład Rady Głównego Urzędu obradującej pod przewodnictwem Naczelnika. Składała się ona z obecnych w Petersburgu przewodniczących komitetów cenzuralnych oraz z członków mianowanych i odwoływanych na mocy ukazów Senatu Rządzącego na wniosek ministra spraw wewnętrznych.

²⁵ В. Г. Чернуха, *Главное Управление*, dz. cyt., s. 20-40.

wydana została jeszcze przed mianowaniem pierwszego naczelnika GUdsD Szczerbinina. Ta instrukcja okazała się dokumentem reglamentującym jej działalność²⁶.

Liczba urzędników GUdsD podlegających kolejnym naczelnikom nie była imponująca. W chwili utworzenia Urzędu w 1865 r. wynosiła 14 osób, zaś w 1882 r., czyli pod koniec rozpatrywanego okresu, było 16 urzędników²⁷. Obok tego około 9-15 urzędników było oddelegowanych z ministerstwa spraw wewnętrznych do pracy w GUdsD²⁸.

Wobec takiej skromnej obsady struktura wewnętrzna kancelarii GUdsD nie była zbyt rozbudowana. Początkowo do 1870 r. istniał tylko jeden wydział²⁹. W 1871 r. nastąpił podział na dwa wydziały: pierwszy sprawował nadzór nad prasą periodyczną, drugi zajmował się produkcją księgarską (w tym także broszury) oraz wszelkimi kwestiami związanymi z handlem księgarskim, a także nadzorem nad typografiami etc. W kolejnej reorganizacji jaka nastąpiła w 1878 r., podzielono wydział pierwszy na dwa, z których jeden zajmował się prasą stołeczną, zaś drugi - prowincjonalną. Tym samym dawny wydział drugi został przemianowany na wydział III³⁰.

Tak stworzona instytucja GUdsD przetrwała praktycznie w niezmiennym kształcie do końca istnienia państwa carów, tj. do rewolucji 1917 r. Przez ponad pół wieku na czele Urzędu stało 16 naczelników³¹. Charakterystyka wszystkich szesnastu

²⁶ Instrukcja składała się z 22 punktów, w których zarówno szczegółowo scharakteryzowano kompetencje Głównego Urzędu jako całości oraz obowiązki wszystkich części składowych tegoż Urzędu [tj. naczelnika, Rady, kancelarii]. W instrukcji sprawy podlegające działalności Urzędu podzielono na dwie kategorie: administracyjne i cenzuralne. Do spraw administracyjnych zaliczono tj. nadzór nad typografiami, obrotem i handlem książką, wypełnieniem postanowień sądowych w sprawach druku, rozpatrywanie nowych wydawnictw (gazet, żurnarów itp.) oraz uwalnianie ich od cenzury uprzedniej, tworzenie ustawodawstwa o druku, reguł i instrukcji, sprawy kadrowe. Do spraw cenzuralnych zaliczono: nadzór nad wydawnictwami zwolnionymi cenzury uprzedniej, sprawy cenzury lokalnej, administracyjne rozpoczęcie procedur sądowych, rozpatrywanie skarg oraz wszelkich wątpliwości dotyczących spraw prasowych.

²⁷ H. A. Гриченко, Н. Г. Патрушева, *Центральные учреждения*, dz. cyt., s. 196-197. W późniejszym okresie liczba urzędników w GUdsD zmieniła się w niewielkim stopniu. Np. w 1891 r. zmalała do 13 osób, by w 1916 r. ponownie wzrosnąć do 17.

²⁸ H. A. Гриченко, Н. Г. Патрушева, *Центральные учреждения*, dz. cyt., s. 197-198.

²⁹ Л. И. Полянская, *Архивный фонд...*, dz. cyt., s. 603.

³⁰ H. A. Гриченко, Н. Г. Патрушева, *Центральные учреждения*, dz. cyt., s. 198

³¹ Pełna lista naczelników GUdsD przedstawia się następująco:

- M.P. Szczerbinin (Михаил Павлович Щербинин) – 1865 VIII 3 - 1866 XII 2;
- M.N. Pochwisniew (Михаил Николаевич Похвиснев) – 1866 XII 2 - 1870 IX 24;
- M.R. Sziłdowski (Михаил Романович Шидловский) – 1870 IX 24 - 1871 XI 15;
- M.N. Łonginow (Михаил Николаевич Лонгинов) – 1871 XI 19 - 1874 XI 21;
- W.W. Grigorjew (Василий Васильевич Григорьев) – od 1874 XI 21 p.o., od 1878 VI 9-1880 IV 4 naczelnik
- N.S. Abaza (Николай Саввич Абаза) – 1880 IV 4 - 1881 IV 5;
- P.P. Wiazemskij (Павел Петрович Вяземский) – od 1881 IV 5 p.o., od 1882 VII 16 – 1883 I 1 naczelnik;
- E.M. Feoktistow (Евгений Михайлович Феокистов) – 1883 I 1 - 1896 V 23;
- M.P. Solowjew (Михаил Петрович Соловьев) – 1896 VI 11 - 1900 I 1 p.o. naczelnika;

„obercenzorów” wykracza poza ramy niniejszego opracowania, w którym uwaga została skoncentrowana na pierwszych sześciu naczelnikach kierujących GUdsD w okresie panowania cara Aleksandra II

Pierwszym przewodniczącym GUdsD został Michaił Pawłowicz Szczerbinin (1865 VIII 30 – 1866 XII)³². Upřednio w latach 1860-1865 pełnił on obowiązki przewodniczącego Moskiewskiego Komitetu Cenzury. Był więc osobą doświadczoną w zakresie obowiązków jakie mu powierzono. Urodzony w 1807 r., miał więc w chwili objęcia funkcji 58 lat. Mimo to Nikitienko – sam od niego starszy o 3 lata – w swoich wspomnieniach określa go jako „godnego pożałowania starca uginającego się pod brzemieniem swej funkcji”³³. Jego nominacja była zapewne wynikiem aktywnego udziału w pracach nad reformą prasową w Rosji³⁴. Cenzor Nikitienko wspominał, iż piastując ten urząd zrażał do siebie większość współpracowników cenzury³⁵. Mimo to zwierzchnicy oceniali Szczerbinina pozytywnie³⁶. Jednak warto było te opinie o pracy Szczerbinina porównać z miążdzącymi ocenami jakie wystawiał mu wspomniany Gonczarow³⁷, często przytaczany przez Nikitienkę³⁸. Zaledwie w miesiąc po rozpoczęciu urzędowania Szczerbinina w centralnym urzędzie zapanował chaos, co w pełni potwierdziło wcześniejszą nienajlepszą opinię o Szczerbininie. W tym okresie GUdsD funkcjonował jedynie dzięki aktywności doświadczonego urzędnika cenzury W.J. Fuksa (później znanego z działalności w warszawskiej cenzurze)³⁹. Jednak opinie podwładnych, nawet ze ścisłego kierownictwa urzędu, nie miały początkowo większego wpływu na oceny wystawiane przez ministra spraw wewnętrznych.

- N.W. Szachowskiej (Николай Владимирович Шаховской) – od 1900 I 1 p.o., od 1901 II 1-1902 V naczel.

- N.A. Zwieriew (Николай Андреевич Зверев) – 1902 V 9 - 1905 I 16;

- A.W. Belgard (Алексей Валерианович Белгард) – 1905 II 19 - 1912 IV 5;

- S.S. Tatiszczew (Сергей Сергеевич Татищев) – od 1912 III 27 p.o., od 1913 V 6 – 1915 IV 30 naczelnik;

- A.A. Katenin (Александр Александрович Катенин) – 1915 IV 30 - 1915 XII 30 p.o. naczelnika;

- W.T. Sudejkin (Василий Тимофеевич Судейкин) – 1915 XII 30 - 1916 V 7;

- W.A. Udincew (Всеволод Аристархович Удинцев) – 1916 V 7 - 1917 I 21;

³² Biogram Szczerbinina : РБС, t. 24, s. 145-7; oraz *Брокгауз*, t. 79, s. 69.

³³ A.B. Nikitienko, *Моя повесть*, dz. cyt., t. II, s. 14

³⁴ П.А. Валуев, *Дневник министра*, dz. cyt., 1 – s. 251 – 18 października 1863 r.

³⁵ A.B. Nikitienko, *Моя повесть*, dz. cyt., t. I, s. 589 – przytaczał rozmowę w kulisach teatralnych.

³⁶ РБС, t. 24, s. 147.

³⁷ I.A. Gonczarow [И.А. Гончаров] (1812-1891) – pisarz, od 1856 cenzor w komitecie w S. Petersburgu, w l. 1863-1865 członek Rady ds. Druku przy ministrze spraw wewnętrznych, a następnie do końca 1867 członek Rady GUdsD - Н. А. Гриченко, Н. Г. Патрушева, *Центральные учреждения*, dz. cyt., s. 242.

³⁸ A.B. Nikitienko, *Моя повесть*, dz. cyt., t. II, s. 266.

³⁹ W.J. Fuks [В. Я. Фукс] (1830-1891) – od 1861 wchodził w skład zespołu ds. reformy ustawy cenzuralnej, a następnie członek komisji D.A. Obolenskiego. W l. 1863-1865 członek Rady ds. Druku przy ministrze spraw wewnętrznych, a od 30 sierpnia 1865 członek Rady GUdsD. W późniejszym okresie od 1869 członek komisji do wprowadzenia ustawy cenzuralnej z 1865 w Królestwie Polskim. W okresie od 17 lutego 1870 do 12 lutego 1871 r. pełnił obowiązki przewodniczącego Warszawskiego Komitetu Cenzury. Następnie powrócił do Petersburga do GUdsD, gdzie pracował do śmierci w 1891 – Н. А. Гриченко, Н. Г. Патрушева, *Центральные учреждения*, dz. cyt., s. 243-244.

Dzienniki Nikitienki ukazują bardzo ciekawy obraz tych wewnętrznych rozgrywek personalnych (zarówno w urzędzie, jak i na zewnątrz), zabiegi o przychyłność ministra Wałujewa, etc.⁴⁰.

Do swoich obowiązków Szczerbinin podchodził z dużym zaangażowaniem i pasją. Z dumą dawał wyraz swoim sukcesom w walce z publikacjami o niewłaściwym kierunku panującego w ówczesnych wydawnictwach⁴¹. Nawet w środowiskach urzędników cenzury odbierano to jako puste przechwałki człowieka kierującego się niskimi pobudkami. Taki opinie podwładnych o swoim przełożonym musiały wpływać na klimat panujący w urzędzie.

Jednak jako przewodniczący GUdSD nie sprostął zadaniu: „wszyscy wiedzieli jak słabym przewodniczącym był Szczerbinin, nikt go nie szanował”⁴². Ta pierwsza nie najszcześniejsza nominacja zaciążyła niczym swoiste fatum nad urzędem i jego kolejnymi naczelnikami. Żaden z jego następców – może z wyjątkiem Fieoktistowa i Belgarda – nie zdołał wykazać się znaczącymi – z punktu widzenia władz – osiągnięciami.

Następcą Szczerbinina został Michaił Nikołajewicz Pochwisniew⁴³. Urząd sprawował od 2 XII 1866 do 24 września 1870 r. Jak wspominał Nikitienko: „zniedołężniały” Szczerbinin został zastąpiony przez „odmłodniałego” M.N.Pochwisniewa⁴⁴.

Pochwisniew młodszy od Szczerbinina o siedem lat urodził się w 1811 w guberni orłowskiej. Wywodził się on ze znamienitego rodu szlacheckiego pochodzącego z Polski⁴⁵. Ukończył cesarskie liceum Aleksandryjskie, a następnie w 1833 r. rozpoczął pracę w kancelarii ministerstwa spraw wewnętrznych. Jednak jeszcze w tym samym roku poprosił o zwolnienie z powodu choroby. Przez kolejnych nieomal 20 lat pracował bądź to w administracji prowincjonalnej (gub. włodzimierska) bądź w instytucjach oświatowych. Nadzór nad oświatą zbliżył go do instytucji cenzuralnych⁴⁶. W latach 1852-1856 pracował w Moskiewskim Komitecie Cenzury. Miał więc, podobnie jak jego poprzednik, bezpośrednie doświadczenia z pracy w cenzurze. Jednak epizod cenzorski w życiu Pochwisniewa był krótki. Już od 1856 r. wrócił do pracy w administracji prowincjonalnej. Najpierw był wice-, a następnie od 1859 r. gubernatorem wileńskim⁴⁷. Tam też brał aktywny udział we wprowadzaniu reformy

⁴⁰ А.В. Никитенко, *Моя повесть*, dz. cyt., t. II, s. 266

⁴¹ А.В. Никитенко, *Моя повесть*, dz. cyt., t. II, s. 251 – m.in. Szczerbinin chwalił się w senacie, że odda pod sąd I.S. Aksakowa z powodu charakteru jego publikacji.

⁴² А.В. Никитенко, *Моя повесть*, dz. cyt., t. II, s. 321.

⁴³ *Биограм – РБС*, t. 14, s. 722-3.

⁴⁴ А.В. Никитенко, *Моя повесть*, dz. cyt., t. II, s. 316.

⁴⁵ *Брокгауз*, t. 48, s. 751, por. także „Русская Старина”, t. XIII, 1875, nr 5 - maj, s. 143-145.

⁴⁶ W latach 1804-1810 a następnie 1828-1863 spraw cenzury znajdowały się w gestii ministerstwa oświaty. Dopiero reformy lat 60. których zwieńczeniem było prawo z 6 kwietnia 1865 r. podporządkowały kwestie nadzoru nad wydawnictwami ministerstwu spraw wewnętrznych.

⁴⁷ Podczas pobytu w Wilnie Pochwisniew poznał m.in. ojca Jegorowa, autora wspomnianych pamiętników obejmujących ponad 40 letnią panoramę działalności cenzury stołecznej i prowincjonalnej – Егоров, dz. cyt.. „Русский Архив”, 1912, VII, s. 449-450.

uwłaszczeniowej. W 1863 r. ówczesny minister spraw wewnętrznych Wałujew wezwał go do Petersburga i powierzył mu kierowanie Departamentem Policji Wykonawczej. W 1865 r. został tajnym radcą, a w 2 grudnia następnego roku powierzono mu funkcję naczelnika GUdsD.

Pochwisniew kierował urzędem w stosunkowo trudnym okresie. Wdrażanie nowej ustawy wciąż nastęrczało kłopotów. Były one związane z jednej strony z nadzorem nad personelem cenzorskim, z drugiej nad wydawcami, dziennikarzami, ludźmi pióra, którzy nie zawsze potrafili właściwie odgadnąć prawdziwe stanowisko władz, które właśnie w drugiej połowie lat 60. ulegało daleko idącym przemianom. Ekipa Aleksandra II stopniowo odchodziła od dotychczasowego reformatorskiego kursu, stąd też w miarę liberalna ustawa z 1865 r. wdrażana była w zupełnie odmiennym klimacie. Praktyczna realizacja ustawy przysparzała władzom wielu – nieznanym jej wcześniej – kłopotów. Wyrazem zmiany kierunku na najwyższych szczeblach władzy było odsunięcie w marcu 1868 r. ministra spraw wewnętrznych Wałujewa, będącego protektorem Pochwisniewa. Mimo to pozostawał na stanowisku naczelnika GUdsD jeszcze dwa lata po jego odejściu. Usunięty został wskutek osobistej interwencji cara Aleksandra II, niezadowolonego z jego rzekomo liberalnej polityki⁴⁸. Była to bardzo ciekawa ocena owej rzekomo „liberalnej polityki” ze strony naczelnika GUdsP. Jegorow w swoich wspomnieniach nadmienił, że właśnie przychylności Pochwisniewa zawdzięczał początki swojej ponad 40-letniej cenzorskiej kariery⁴⁹.

Odwołany z funkcji naczelnika GUdsD tego samego dnia 24 września 1870 r. został mianowany w skład Senatu Rządzącego. Miesiąc później, w październiku 1870 r. objął stanowisko naczelnika 2-go Oddziału III Departamentu. Jednak jego późniejsza działalność została przyćmiona przez sławę jako w latach 60. i 70. zdobył Pochwisniew jako bibliofil i kolekcjoner. Posiadał ogromną bibliotekę bogatą w rzadkie rosyjskie i zagraniczne dzieła. Znany był jego bogaty zbiór autografów, rzadkich rycin, sztychów oraz kolekcja portretów. Swoim pasjom bibliofilskim dawał wyraz publikując liczne rzadkie dokumenty na łamach „Russkoj Strainy”. Pochwisniew zmarł 9 listopada 1882 r. w Paryżu, został pochowany w Moskwie, w Androniewym monasterze.

Lata siedemdziesiąte przynoszą dalszy upadek znaczenia kolejnych naczelników GUdsD. Stanowisko obejmują kolejni figuranci, tacy jak m.in. następca Pochwisniewa – generał M.R. Szidłowski (1870 IX 24 – 1871 XI 15)⁵⁰.

Początkowo sam Szidłowski silnie oponował przeciwko przyjęciu tego urzędu, tłumacząc się, iż jako wojskowemu, sprawy prasy i w ogóle literatury, są mu całkowicie obce⁵¹. Było to dziwne (choć może szczere) wyznanie jak na przyszłego naczelnika cenzury. Przeciwny jego kandydaturze był również minister spraw we-

⁴⁸ А.В. Никитенко, *Моя повесть*, dz. cyt., t. II, s. 410.

⁴⁹ Егорov, dz. cyt., „Русский Архив”, 1912, VII, s. 449-450.

⁵⁰ Biogram: РБС, t. 23, s. 273.

⁵¹ А.В. Никитенко, *Моя повесть*, dz. cyt., t. II, s. 412.

wewnętrznych Timaszew. Przeważało ostatecznie osobiste poparcie jakiego udzielił mu car Aleksander II., dla którego kwalifikacje i przygotowanie kandydata były praktycznie bez znaczenia⁵².

Począwszy od Szidlowskiego widać wyraźnie swoiste rozdzielenie carskiej polityki prasowej: z jednej strony sprawy prasy były przez najwyższe władze państwowe wnikliwie obserwowane, z drugiej zaś widoczna była całkowita nonszalancja w obsadzaniu najważniejszych stanowisk w centralnych instytucjach nadzorujących sprawy prasowe. Pozbawienie naczelnika GUdsD choćby cienia autorytetu pociągało za sobą stopniowy upadek pozycji tej instytucji w obrębie władz carskich.

Fot. Anatolij Jewgienijewicz Jegorow (Konsparow).

A. Jegorow

Źródło: А. Е. Егоров, *Страницы из прожитого. Воспоминания семейные, личные, служебные, общественные и проч. 1842-1882 гг.*, Odessa 1913.

⁵² В. Г. Чернуха, *Правительственная политика царизма в отношении печати: 60-70 годы XIX века*, Ленинград 1989, s. 28

Szidlowski pochodził ze szlachty guberni charkowskiej. Urodzony w 1826 r. w chwili obejmowania urzędu miał więc 44 lata. Ukończył cesarską akademię wojskową (późniejszą Akademię Sztabu Generalnego), będąc m.in. szefem sztabu pierwszej dywizji gwardyjskiej, a następnie dowódcą wołyńskiego pułku piechoty.

Okoliczności rodzinne zmusiły Sz. do prośby o przeniesienie go do rezerwy, a następnie do odejścia ze służby w wojsku. Po rocznym okresie spoczynku mianowany został na gubernatora w Tule, którym pozostawał do 31 marca 1870 r. Po jego krótkim urzędowaniu pozostało stosunkowo niewiele wspomnień⁵³.

Po odejściu ze stanowiska naczelnika GUdsD Szidlowski został 15 listopada 1871 r. nominowany towarzyszem ministra spraw wewnętrznych, następnie 30 sierpnia 1873 r. na stopień generała-lejtnanta, a w listopadzie tego roku powołany został w skład Senatu Rządzącego. Pogarszający się stan zdrowia powodował dalsze ograniczanie działalności Sz. aż ostatecznie w 1877 r. całkowicie odszedł ze służby. Wyjechał za granicę i tam zmarł 19 września 1880 r. w S. Cloud w pobliżu Paryża. Był więc trzecim kolejnym naczelnikiem GUdsD umierającym poza Rosją.

Czwartym z kolei naczelnikiem GUdsD został Michaił Nikolajewicz Łonginow (1871 IX 19 - 1874 XI 21)⁵⁴. Urodzony w 1823 r.⁵⁵, nauki pobierał – podobnie jak Pochwisniew – w elitarnym liceum Aleksandryjskim w Carskim Siole, a następnie ukończył prawo na uniwersytecie w Petersburgu. Początki jego kariery związane były z instytucjami zajmującymi się aprowizacją dla armii⁵⁶. Przejściowo w latach 1849-1854 pracował w departamencie spraw duchownych wyznań obcych, by wrócić ponownie do struktur administracji wojskowej, pracując w latach 1854-1865 jako urzędnik przy moskiewskim generał-gubernatorze. W 1865 r. został oddelegowany do guberni tulskiej w celu nadzorowania reformy uwłaszczeniowej. Doceniony przez zwierzchników w 1867 r. mianowany został gubernatorem orłowskim i na tym stanowisku pozostawał do 1871, kiedy objął stanowisko naczelnika GUdsD. Był więc kolejnym – po Szidlowskim – naczelnikiem, który w przeciwieństwie do Szczerbinina i Pochwisniewa, nie posiadał wcześniejszego doświadczenia zawodowego związanego z pracą w cenzurze. Jeżeli jednak zdecydowano się na powierzenie mu tej funkcji, być może wzięto pod uwagę jego działalność literacką, której zawdzięczał spory rozgłos.

Już od dzieciństwa Łonginow przejawiał ambicje literackie. Pierwszą swoją powieść „Najeżdźcy” napisał w 1831 r., wieku 8 lat⁵⁷. W latach 50. publikował na łamach „Sowremiennika” wiersze pod pseudonimem „Skorbnij poet”⁵⁸. Podejmował

⁵³ por. A.В. Никитенко, *Моя повесть*, dz. cyt., t. II, s. 410-412, 438, 451.

⁵⁴ Biogram: РБС, t. 10, s. 630-1; *Брокгауз*, t. 34, 946-7.

⁵⁵ Był synem sekretarzem państwa zarządzającego instytucjami cesarskiej Marii Fiodorowny.

⁵⁶ Najpierw od 1846 r. w Symferopolu, a następnie od 1849 r. w Saratowie

⁵⁷ Dzięki rodzicom została ona opublikowana w Petersburgu w nakładzie 50 egzemplarzy.

⁵⁸ W latach 1856-1857 Łonginow opublikował na łamach tegoż „Sowremiennika” cykl historyczno-literackich i biograficznych artykułów i wzmianek o rosyjskich pisarzach XVIII i XIX w. pod ogólnym tytułem „Библиографическія разысканія” dotyczących różnych XVIII i XIX-wiecznych twórców rosyjskich.

także próby prozatorskie. W tym okresie cieszył się opinią liberała, co zresztą później często mu wypominano. Zaprzyjaźniony był z kręgiem Niekrasowa, Panajewa, Drużnina. Swoistym paradoksem – w świetle późniejszego stanowiska naczelnika cenzury – były jego publikacje poświęcone osobom, o których dotychczas w Rosji nie można było pisać. Duży rozgłos przyniósł mu m.in. artykuł poświęcony A. Radiszczewowi autorowi słynnej w wydanej w 1790 r. „Podróży z Moskwy do Petersburga”⁵⁹. Podobnie prekursorski, jakkolwiek w ramach dopuszczonych przez ówczesną cenzurą miały jego prace poświęcone M. Nowikowowi czy M. Sperańskiemu⁶⁰. Zdobył również uznanie jako bibliograf gromadzący i publikujący materiały z dziejów literatury rosyjskiej.

W głoszeniu swoich liberalnych poglądów Łonginow posunął się nawet do tego, iż zarzucił hrabiemu L. Tołstojowi niedostatecznie postępowe tendencje występujące w jego niektórych utworach. Oczywiście wywołało to gwałtowną reakcję samego Tołstoja, który zamierzał nawet wyzwać Łonginowa na pojedynek, do którego jednak ostatecznie nie doszło⁶¹. Później, kiedy był już naczelnikiem GUdsD, inny pisarz-hrabia A. K. Tołstoj wystosował pod adresem Łonginowa ironiczne pismo, które spotkało się ze sporym uznaniem w środowiskach literackich.

Równocześnie z publikacją na łamach legalnych postępowych pism rosyjskich lat 50 i 60 XIX w. Łonginow wydawał swoje prace za granicami. Szczególny, dwuznaczny rozgłos towarzyszył opublikowanym w Niemczech, w Karlsruhe jego wierszom o zabarwieniu pornograficznym. Cieszyły się one sporym powodzeniem i były rozpowszechniane w licznych kopiach. To wydanie w późniejszych latach Łonginow skupił i zniszczył, twierdząc iż odbyło się to bez jego zgody. W biogramie zamieszczonym w Encyklopedii Brockhousa wzmiankowano również, iż należał do masonerii rosyjskiej⁶².

Wobec tak barwnego życiorysu nominacja Łonginowa na naczelnika GUdsD wywołała poważne zdumienie, zdziwienie, a nawet – jak wspomina Nikitienko – śmiech⁶³. Już sam fakt, iż nie odmówił przyjęcia tej funkcji, zraził do niego środowiska literackie⁶⁴. Powszechnie uważano go za renegata i odstępcę od liberalnych idei,

⁵⁹ Literatura poświęcona książce Radiszczewa która tak wzburzyła Katarzynę II jest ogromna. Pierwsze pełne wydanie w Rosji ukazało się dopiero po 1905 r. Równoległe z artykułem Łonginowa który ukazał się na łamach miesięcznika „Russkij Archiw” w 1868 opublikowano mocno okrojone przez cenzurę fragmenty dzieła Radiszczewa. Por. L. Bazyłow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 62-65, B. Mucha, *Dzieje cenzury w Rosji*, Łódź 1994, s. 35-38.

⁶⁰ Pracę o Sperańskim opublikował Łonginow na łamach pisma „Russkij Westnik” w 1859 i 1860 wyprzedzając tym samym obszerną pracę barona M.A. Korfa która ukazała się w 1861 r.

⁶¹ Mediatorem w sporze pomiędzy Łonginowem a Tołstojem był Niekrasow, który bardziej przychylił się do stanowiska Łonginowa. Tą historię szczegółowo opisał Jegorow powołując się na wspomnienia „Starego Literata” zamieszczone w piśmie „Русские Ведомости” – por. A.E. Егоров, dz. cyt., „Исторический Вестник”, 1912, styczeń, s. 59-60.

⁶² *Брокгауз*, t. 34, s. 946-7.

⁶³ A. В. Никитенко, *Дневник*, dz. cyt., t. 3, s. 182.

⁶⁴ A.E. Егоров, dz. cyt., „Исторический Вестник”, 1912, styczeń, s. 59.

jakie wyznawał w młodości. Później zaczęto wskazywać, że już w swej wcześniej działalności wykazywał Łonginow swoistą dwulicowość: wspomniane pornograficzne utwory i wiersze drukował za granicą w tym samym czasie kiedy publikował artykuły literackie i krytyczne na łamach pisma Katkowa⁶⁵.

Urzędowanie Łonginowa jako naczelnika GUdsD przypadło na lata dalszego wycofywania się władz z wszelkich najmniejszych nawet ustęp dla prasy jakie znalazły się w ustawie z 6 kwietnia 1865 r. Jednym z przejawów tego odwrótu było zakończenie działalności wspomnianej komisji księcia Urusowa w listopadzie 1871 r., a więc zaledwie dwa miesiące po nominacji Łonginowa⁶⁶. Jednak dla wolności słowa w Rosji najbardziej brzemiennie w skutkach okazało się inne rozporządzenie powszechnie kojarzone z Łonginowem. Na przełomie maja i czerwca 1872 r. z jego inicjatywy zatwierdzone zostały nowe reguły cenzuralne⁶⁷. Sałytkow-Szczedrin określił je jako rezultat „administracyjnego zachwytu, ekstazy” w jaki popadł Łonginow⁶⁸. Znacząco rozszerzano władzę ministra spraw wewnętrznych wobec prasy, tym samym ograniczając pole do działania GUdsD w duchu ustawy z 1865 r. przy jednoczesnym zwiększeniu „ręcznego” zarządzania i kontrolowania prasą⁶⁹. Niemal całkowicie odsuwano od spraw prasowych organa sądowe. Zacierała się też różnica pomiędzy sytuacją prasy centralnej, korzystającej z przywilejów cenzury represyjnej, a prasą pozostającą w okowach cenzury prewencyjnej.

W związku z pogarszającym się stanem zdrowia Łonginow 21 listopada 1874 r. odszedł z urzędu naczelnika GUdsD. Pod koniec 1874 r. zastępował go Waradinow, a następnie od grudnia tego roku obowiązki jego przejął Grigorjew. Wkrótce po odejściu z urzędu Łonginow zmarł 23 stycznia 1875 r. W encyklopedii Brockhousa podsumowano jego działalność w charakterze naczelnika GUdsD jako niezwykle ciężki okres dla literatury rosyjskiej. Również jego współpracownicy, jak wspomniany Jegorow, wystawili mu nienajlepszą opinię. Jedynie w księdze jubileuszowej wydanej na 25-lecie działalności ministerstwa spraw wewnętrznych pozytywnie oceniono działania Łonginowa⁷⁰, co wydaje się być w pełni zrozumiałe.

Następcą Łonginowa – czyli piątym z kolei naczelnikiem GUdsD – został Wasilij Wasiljewicz Grigorjew⁷¹. Początkowo – od 21 grudnia 1874 r. był on jedynie pełniącym obowiązki naczelnika. Dopiero po prawie czterech latach bycia p.o. naczelnika

⁶⁵ Tamże, s. 59-60.

⁶⁶ Н. Новомбергский, *Освобождение печати*, dz. cyt., s. 217-218.

⁶⁷ Рог. Полное Собрание Законов Российской Империи, собр. 2, Т. 47, nr 50958, - *О дополнении и изменении некоторых из действующих узаконений о печати*, 1872, 7 июня.

⁶⁸ Cyt. za A. В. Никитенко, *Дневник*, dz. cyt., t. 3, s. 454, przyp. 239.

⁶⁹ Był to niejako wstęp do wydanego rok później słynnego ukazu z 16 czerwca 1873 r. włączonego następnie do ustawy jako art. 140.

⁷⁰ Tak oceniano wspomniane wyżej prawo z 1872 r., wydane z inicjatywy Łonginowa : „Wzmocnienie władzy ministra w odniesieniu do prasy nie miało negatywnego wpływu na rozwój i działalność twórców dbających o rzeczywiste dobro nauki, państwa i stosunków społecznych” – *Краткий очерк деятельности Министерства Внутренних Дел за двадцатипятилетие 1855-1880 г.*, Sankt Petersburg 1880, s. 119-120.

⁷¹ Biogram: *Брокауз*, t. 18, s. 723-724, [biogram napisał N. Wesołowski]

ka, 9 czerwca 1878 r., został mianowany na stanowisko naczelnikiem GUdsD i urząd ten piastował do 4 kwietnia 1880 r. Taki swoisty stan tymczasowości w obsadzie tego stanowiska mógł świadczyć o niejednoznacznej postawie władz : z jednej strony wahaniach związanych ze zmianą dotychczasowego kursu w łonie caratu, odchodzeniem od reformatorskiej polityki przełomu lat 50. i 60 XIX w., z drugiej o wewnętrznych tarciach i braku spójnej jednolitej wizji, co do kształtowania polityki wobec prasy, wydawnictw, świata literackiego.

Grigorjew był znanym orientalistą, związanym z uniwersytetem petersburskim. Silnie związany z środowiskiem akademickim, był bardziej typem naukowca niż urzędnika. Pochodził z guberni włodzimierskiej. Ukończył fakultet filologiczny uniwersytetu petersburskiego specjalizując się w językach wschodnich. Już jak student opublikował swoją pierwszą pracę „Historia Mongołów” (1834). Wschodnie zainteresowania filologiczne łączył z pasją do historii⁷².

Kariere zawodową rozpoczął w 1844 r. w departamencie spraw duchownych. Współpracował też przy redagowaniu oficjalnego organu prasowego ministerstwa spraw wewnętrznych. Od 1851 do 1862 r. działał jako naczelnik ekspedycji pogranicznej w Kraju Orenburskim.

Jego aktywność naukowa i publicystyczna szybko została zauważona, chociaż nie zawsze była oceniana w sposób jednoznaczny. Jego artykuł pośmiertny o profesorze uniwersytetu moskiewskiego T. N. Granowskim wywołał liczne polemiki⁷³, będące fragmentem szerszego sporu słowianofilów – do których zaliczał się Grigorjew – z ich przeciwnikami (a do tych należał zmarły Granowski).

Większe znaczenie miały artykuły naukowe i publicystyczne poświęcone Azji Środkowej. Grigorjew zawarł w nich wykładnię rosyjskich celów i interesów politycznych w tym rejonie. O randze tych publikacji najlepiej świadczył fakt, iż zostały one zauważone, a następnie przetłumaczone i wydane w Anglii, szczególnie wrażliwej na rosyjskie działania w Turkiestanie.

Zakończywszy w 1862 r. służbę w Kraju Orenburskim, Grigorjew wrócił do Petersburga, gdzie w 1863 r. objął katedrę historii Wschodu na uniwersytecie petersburskim. Właśnie wtedy przy okazji doktoratu Grigoriewa zetknął się z nim Nikitienko, jakkolwiek nie przewidywał wówczas, że będzie on jego późniejszym zwierzchnikiem⁷⁴. Rozpoczął się niezwykle intensywny okres pracy uniwersytec-

⁷² W 1842 r. napisał dysertację „O autentyczności jarłyków danych przez chanów Złotej Ordy ruskiemu duchowieństwu”

⁷³ Silne oburzenie w świecie literackim wywołała praca Grigoriewa o Granowskim : „Т. Н. Грановский до его профессорства в Москве” opublikowana w 1856 r. „Russkoj Biesadie” wywołała „silne oburzenie w świecie literackim” - dz. cyt., t.18, s. 723. T. N. Granowski, był wysoko ceniony i poważany w elitach moskiewskich za odważne wykłady (od 1839 r.) w których mimo dusznej atmosfery epoki mikołajewskiej odważnie głosił poglądy postępowe, demokratyczne, antypańszczyźniane. Krytyka Granowskiego zwróciła uwagę konserwatywnych sfer rządowych.

⁷⁴ А.В. Никитенко, *Моя повесть*, dz. cyt., t. II, s. 148 – zapiska pod datą: 4 XI 1863, a następnie 9 XII t. r. przy okazji przyznania Grigoriewowi tytułu profesora zwyczajnego historii wschodu – tamże, s. 153.

kiej⁷⁵. Nie zerwał jednak całkowicie z sferami rządowymi, czego wyrazem był powierzenie mu w 1869 funkcji redaktora naczelnego oficjalnego organu władz „Prawitелstvennogo Wiestnika”.

Jego nominacja w 1874 r. na naczelnika GUdsD nie była więc efektem jego doświadczeń cenzuralnych. Inna sprawa, że obejmując nowe stanowisko nie porzucił dotychczasowej pracy uniwersyteckiej. Często można było odnieść wrażenie, że uniwersytet był dla niego ważniejszy niż funkcja naczelnika⁷⁶. Ostatecznie swoją pracę na uniwersytecie zakończył w 1878 r. i wtedy dopiero został mianowany na naczelnika GDdsD. Tym samym okres od odejścia Łonginowa w końcu 1874 r., aż do formalnie pełnoprawnej nominacji Grigorjewa trzy i pół roku później w czerwcu 1878 r., stanowiły szczególny stan zawieszenia w zakresie działalności naczelników cenzury. A przecież stworzona 10 lat wcześniej, w 1865 r., machina cenzuralna działała coraz sprawniej zgodnie z zaleceniami władz ograniczając wolność słowa w Rosji rozszerzoną na początku lat 60. Tym samym pojawiały się naturalne pytanie o rzeczywistą pozycję naczelnika GUdsD w rosyjskim systemie władzy.

Okres rządów Grigorjewa oznaczał dalszy spadek znaczenia naczelnika GUdsD, zarówno jego osobistej pozycji w strukturach władz, jak i realnego wpływu na podległą mu instytucję. Jakkolwiek formalnie władza Grigorjewa nie została uszczuplona, można było w tym okresie postrzegać kulminację procesu sprowadzającego urząd naczelnika GUdsD do funkcji figuranta. Z drugiej strony świadczyło to o ustabilizowaniu wewnętrznych procedur teź instytucji po reformach z 1865 r. Ciężar bezpośredniego zarządzania przechodził stopniowo na członków Rady GUdsD (np. N.W. Waradinowa podpisującego większość cyrkularzy tego okresu czy W.S. Adikajewskiego, J.M. Boguszewicza).

Zazwyczaj dobrze poinformowany Jegorow w swoich wspomnieniach zaznaczył, że niewiele o nim mógł powiedzieć, gdyż nie miał z nim żadnych kontaktów⁷⁷. Ceniony jako naukowiec Grigorjew okazał się całkowicie bezbarwny jak naczelnik GUdsD. Jego kontakty ze światem literatury stanowią ciekawy wgląd w sytuację wielu wybitnych pisarzy rosyjskich tego okresu⁷⁸.

Następcą Grigorjewa został Nikołaj Sawwicz Abaza⁷⁹. Jako szósty naczelnik GUdsD pełnił swe obowiązki tylko przez jeden rok : od 4 kwietnia 1880 r., do 5

⁷⁵ Swoją drogą ciekawe byłoby przesłedenie licznych wspomnień o jego uniwersyteckiej działalności, szczególnie tych pisanych już z perspektywy późniejszej kiedy pełnił funkcję naczelnika GUdsD.

⁷⁶ Tak było w trzecim roku jego urzędowania (jeszcze w charakterze p.o. naczelnika), kiedy Grigorjew był głównym organizatorem III międzynarodowego zjazdu orientalistów, który odbył się w Petersburgu w 1876 r. Właśnie na ten zjazd, który był w pewnym stopniu zwieńczeniem jego naukowej działalności, Grigorjew wydał zbiór swoich wcześniejszych artykułów pod tytułem „Rosja i Azja”.

⁷⁷ Еропов, dz. cyt., s. 159.

⁷⁸ Np. kiedy F. M. Dostojewski zamierzał wydawać swój „Дневник писателя” W.W. Grigorjew okazał mu pełne wsparcie - Н. И. Весолювский, Василий Васильевич Григориев по его письмам и трудам 1816-1881, С. Петербург 1886, s. 264.

⁷⁹ Брокгауз, т. 1, s. 10. Nie było jego oddzielnego biogramu, znalazło się jedynie hasło poświęcone rodzinie Abazów, w którym wymienieni zostali najwybitniejsi jej przedstawiciele, w tym N.S. Abaza.

kwietnia 1881 r. Jego działalność jako ostatniego naczelnika GUdsD za panowania Aleksandra II, przypadła na okres prób reform podejmowanych przez Loris-Melikowa oraz carobójstwo dokonane 1 III 1881 r. Wstąpienie na tron Aleksandra III przyniosło zmianę dotychczasowej polityki a tym samym zakończyło misję Abazy na polu cenzury.

N.S. Abaza pochodził ze znanego rodu pochodzenia mołdawskiego, z którego pochodziło wiele wybitnych postaci XIX-wiecznej Rosji⁸⁰. Urodzony w 1837 r., ukończył w 1859 r. studia medyczne na uniwersytecie charkowskim, a w 1862 r. uzyskał stopień doktora medycyny. Został oddelegowany do armii kaukaskiej gdzie w 1863 r. brał udział w szeregu potyczek. Szybko jednak wrócił do Petersburga (1864) a następnie przeszedł do służby cywilnej (1867). W latach 60 i 70. XIX wieku Abaza zdobył duże doświadczenie w zakresie administracji gubernialnej⁸¹. Jego wykształcenie medyczne zostało docenione podczas wojny z Turcją. W 1876 r. stanął na czele Czerwonego Krzyża a jednocześnie zarządzał sprawami sanitarnymi armii dunajskiej⁸².

W 1881 r., wraz z nominacją na naczelnika GUdsD, został równocześnie mianowany członkiem Senatu. Jegorow ciepło wspominał Abazę⁸³, jako człowieka niezwykle taktownego, życzliwego i bezpośredniego w stosunkach międzyludzkich⁸⁴. Jako przełożony wykazywał dużą troskę o swoich podwładnych⁸⁵.

Po odejściu z funkcji naczelnika Abaza pełnił różne funkcje państwowe, a zwieńczeniem jego kariery była nominacja na członka Rady Państwa od 1 I 1890 r. Jako jedyny z naczelników GUdsD z okresu panowania Aleksandra II Abaza dożył do XX wieku. Zmarł 21 września 1901 r.

Przedstawiona powyżej charakterystyka naczelników GUdsD stanowi tylko wstęp do szerszego opracowania tegoż zagadnienia. Oczywiście wybrany okres tj. urzędowanie sześciu pierwszych naczelników, czyli lata 1865 – 1881, stanowi jedynie punkt wyjścia dla szerszej charakterystyki całego ponad pięćdziesięcioletniego okre-

⁸⁰ Np. A. A. Abaza – członek rady państwa, minister finansów w 1880 r.; W. Af. Abaza – generał-major, wydał w 1885 r. „Историю России для учащихъся” i w 1886 r. „Историю России для народа”; K. K. Abaza – pedagog wojskowy, był autorem pracy „Завоевание Туркестан, Расказы из военной истории, очерки природы, быта (...)” C. Петербурга 1902, co w sposób niezamierzony wiązało się z pisarstwem piątego naczelnika GUdsD Grigorjewa.

⁸¹ Już od 1864 pełnił różne funkcje przy gubernatorze orłowskim i petersburskim, by 1868 objąć funkcję wicegubernatora tambowskiego. W 1871 r. został mianowany gubernatorem tambowskiego, a w 1874 – riazzańskim.

⁸² Owocem tej działalności była praca Abazy „Красный Крест в тылу действующей армии в 1877-1878 гг.” (wyd. 1880-1882).

⁸³ Jegorow w swoich wspomnieniach zazaczył, że Abaza objął stanowisko po Grigorjewie już w 1879 r. co wydaje się być typowo pamiętnikarską omyłką - Егоров, dz. cyt., s. 206.

⁸⁴ Wspomnienia Jegorowa są ciekawe także pod względem wglądu w codzienną rzeczywistość GUdsD, kiedy wspominał – jak właśnie w przypadku kontaktów z Abazą – gabinet naczelnika GUdsD, doskonale mu znany z wizyt u kolejnych 12 naczelników których miał okazję poznać, a od których właśnie w tym gabinecie wysłuchiwał różnych uwag, instrukcji, poleceń – tamże, s. 206.

⁸⁵ M.in. zaproponował Jegorowowi przeniesienie do cenzury w Odessie, uzasadniając to walorami tamtejszego klimatu etc.

su istnienia teje instytucji. Zmiany jakie zaszły zarówno po zabójstwie Aleksandra II, jak też w okresie rządów zarówno Aleksandra III i Mikołaja II, a szczególnie następstwa wydarzeń 1905 roku, ukazywały z jednej strony liczne elementy kontynuacji, jak, co oczywiste, elementy zmian w stosunku do powyżej rozpatrywanego okresu.

Jak należało interpretować wszelkie negatywne obrazy wyłaniające się z tych materiałów: czy były to zwykłe przeoczenia władz cenzuralnych? Czy może była to swoista gra wewnątrz instytucji, a jeśli tak, to przez kogo i w jakim – poza czysto personalnym – celu prowadzona? Czy była to efekt indywidualnych rozgrywek pojedynczych cenzorów w stosunku do minionych zwierzchników, swoista zemsta przy wykorzystaniu narzędzi cenzuralnych, czy też swoisty rewanż dokonywany przez obecną ekipę wykazującą niedociągnięcia poprzedników. Takich pytań można stawiać wiele.

Wśród osób pełniących funkcję naczelnika GUdsD w pierwszym okresie działalności teje instytucji spotkać można było szeroką paletę postaci: wojskowych, lekarzy, inżynierów, naukowców, bibliofilii. Właściwie, poza ich silnym zakorzenieniem w ówczesnych elitach władzy, trudno byłoby wskazać jakąkolwiek cechę wspólną. Niektórzy posiadali mniejsze lub większe doświadczenie, czy to w zakresie spraw cenzuralnych, czy spraw wydawniczych. Inni dopiero obejmując ten urząd zapoznawali się ze specyfiką tej działalności. Przy całej tej różnorodności postaci, już tylko na podstawie powyższych uwag można naszkicować dość szczególny portret urzędników zajmujących eksponowane stanowisko naczelnika GUdsD. Jednak wydaje się, iż istota problemu sprowadzała się nie tylko do jednostkowych różnic czy też podobieństw, ale do kontekstu w jakim oni funkcjonowali. Pomiedzy potoczną wizją groźnej, surowej policji myśli stojącej na straży ówczesnego porządku, a postrzeganiem wynikającym z bezpośredniego kontaktu z przedstawicielami aparatu urzędniczego, a wyłaniającym się z ówczesnych wspomnień, istniał dość znaczący kontrast. Pamiętać należy że o kształcie tego wizerunku w znacznej mierze decydowała sama cenzura. Oczywiście znaczna część wypowiedzi przytoczonych powyżej była w znacznej mierze poddana różnym ograniczeniom. Główne pytanie – poniekąd z góry retoryczne – dotyczy charakteru tychże ograniczeń. Z pewnością były one wynikiem swoistej mieszanki ograniczeń cenzuralnych i autocenzuralnych. Ale powyższe pytanie można również odwrócić i postawić je nie z punktu widzenia cenzurowanych, ale z punktu widzenia władz zezwalających na te publikacje: na ile obraz naczelników GUdsD powstający na bazie powyższych materiałów był efektem wolności słowa – ograniczonej, ale legalizowanej przez władze. A jeśli wolności słowa to jakiej: reglamentowanej, czy spontanicznie nonkonformistycznej, anty-systemowej, jakkolwiek w znacznej mierze przez ten system aprobowanej.

Резюме

Оберцензора. Начальники Главного Учреждения по делам Печати при Александре II в свете воспоминаний

Статья сосредоточена главным образом на представлении некоторых контекстов, связанных с реальными чертами функционирования бюрократии царской России через призму характеристики лиц, исполняющих видные должности в элите тогдашней власти, каким был начальник Главного Учреждения по делам Печати, - учреждения отождествляемого, по обыденному мнению, с цензурой. Оптика, в которой они здесь показаны, является особенной, поскольку опирается на тогдашних легальных публикациях, то есть появившихся по содласию цензуры. Умышленно здесь пропущены публикации, появившиеся за пределами России и всяческие нелегальные публикации, а также материалы, вышедшие в свет только после 1917 г. Таким образом, возникающий с представленных нами материалов облик начальников учреждения был вполне одобряемым самой цензурой, допускающей к официальному читательскому обиходу тексты, содержащие информации о своих начальниках, внутренних отношениях в этом же учреждении и прочее.